

ISSN-2270-4401
RNI No. NA/2011/3008/13/2012-13

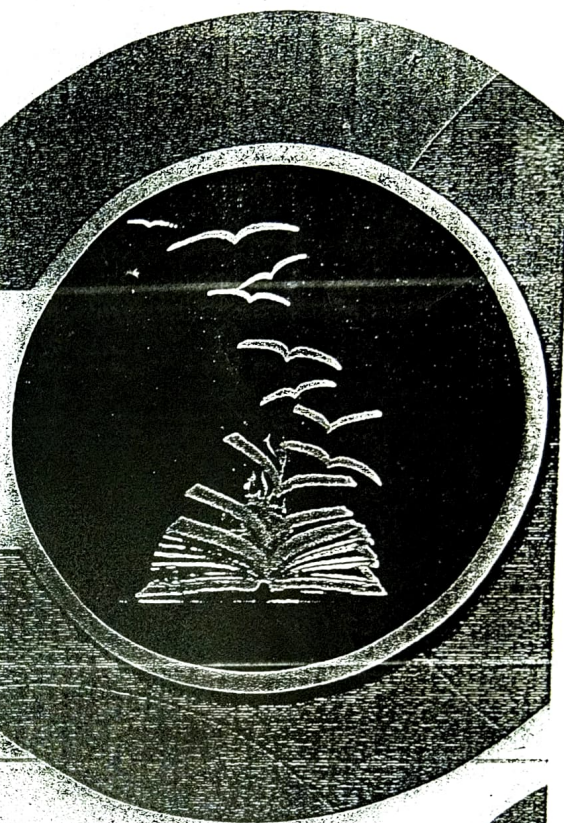
Impact Factor : 2.728

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

VOLUME - I ISSUE - III
OCT. TO DEC. 2020

ARTS | COMMERCE
SCIENCE | AGRICULTURE
EDUCATION | MANAGEMENT
MEDICAL | ENGINEERING & IT | LAW
PHARMACY | PHYSICAL EDUCATION
SOCIAL SCIENCE | JOURNALISM
MUSIC | LIBRARY SCIENCE

www.powerofknowledge.co.in

E-mail - powerofknowledge3@gmail.com

Editor
Professor Dr. Sadashiv H. Sarkate

पेशवेकालिन निवडक स्त्रिया व त्यांचे कार्य

प्रा. डॉ. जगन्नाथ बी. डी.

इतिहास विभाग प्रमुख

बलभीम महाविद्यालय बी.ड.

प्रस्तावना :-

जगाच्या इतिहासाचा मागोवा घेतल्या नंतर असे दिसून येते की, पृथ्वीच्या पाठीवर आनेक देश आस्तीत्वात असून त्या देशात वेगवेगळी राज्य आहेत होती. मग त्या देशात जर्मनी, रशिया इंग्लंड अमेरिका भारत, चिन कालांतराने उदयास आलेला पाकिस्तान या देशात स्वकीयांचे आस्तीत्व टिकवण्यासाठी आनेक चळवळी, आंदोलने झालेली होती. त्या चळवळीत किंवा राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक क्षेत्रातील परिवर्तनात त्या त्या देशातील पुरुष वर्गाने आपले योगदान देऊन आपल्या कार्यकर्तृत्वाचा ठसा देशाच्या इतिहासात उमटवला होता. तशा प्रकारचा आपल्या कार्याचा ठसा त्या त्या देशातील महिलांनी सुद्धा आपल्या कार्याच्या माध्यमातून उमटवला होता. एकदर इतर देशाच्या सामाजिक आर्थिक राजकीय, धार्मिक समाज जिज्जनाचा विचार केला तर त्यामध्ये स्त्रियांचे कार्य मोठे आसल्याचे दिसते. म्हणून इतर देशाचा विचार येथे आपण करणार नाही परंतु भारताचा विचार केला तर या देशाचा इतिहास हा तिन कालखंडात विभागलेला आहे. त्या कालखंडांपैकी प्राचीन कालखंड, मध्ययुगीन कालखंड, आणि आधुनिक कालखंड, या तिन्ही काळात या देशात आनेक उलथापालथी किंवा परिवर्तन झाल्याचे दिसून येते. या परिवर्तनाचा आढावा घेतला तर त्यासाठी फक्त पुरुषांनीच आपली शक्ती किंवा बोधोक्त प्रयत्न घेतले होते असे नसून या परिवर्तनाच्या चळवळीत मोठ्याप्रमाणावर आनेक कर्तबगार महिला सुद्धा सहभागी झालेल्या होत्या. प्राचीन कालखंडात ज्य महिलांनी पुरुषांच्या बरोबरीने कार्य केले त्यांची नोंद माग त्या काळातील इतिहासात घेतली आहे. हे आपणास मान्य करावा लागेल. तरी पण प्राचीन काळात स्त्रियांना घरात त्यातून जन्मत, भोजन, सातवहन काळ, गुतकाळ, हर्षवर्धन काळ, शाकालखंड या काळात आनेक निमित्त आगमन करी मुस्ली कार्य करून स्त्री शक्तीने आपल्या योगदानाची नोंद इतिहासात केली होती.

प्राचीन कालखंडानंतर आपण मध्ययुगीन कालखंडाचा विचार करतो. इ.स. १२०० नंतरची मुस्लीम राज्यकर्त्यांचे आगमन भारतीय भूमीत झाले. त्यांच्या आगमनामुळे त्या त्या देशातील शक्ती त्यांच्या धर्म, रूढी, परंपरा, या सुद्धा भारतामध्ये रुझल्य होतय पूढे इ.स. १२०० मध्ययुगीन कालखंडात पेशव्यांनी सुलतानांशी स्थापणा करून या देशात सुलतानी राजवट निर्माण केली परंतु त्यांच्या राजवटीत स्त्रियांना आणखीत स्वातंत्र्य दिले नाही. कालांतराने मात्र परिवर्तन होऊन सुलतानी राजवटीमध्ये सुद्धा स्त्रींना सुलतानांसारख्या या इती स्त्रीने सत्ता हाती घेवून मोठे परिवर्तन घडवून आणले होते. त्याची साक्ष आपणास मध्ययुगीन भारताचा इतिहास देतो. सुलतान काळानंतर मोगल कालखंडात सुद्धा नूरजहान नावाच्या स्त्रीने राजकारणात हात घातला.

करुण आपल्या योगदानाची नोंद इतिहासाने घेतली हे तिने दाखवून दिलेले आहे.

वरिल दोन्ही कालखंडाचा आढावा घेतला असता असे दिसते की दोन्ही कालखंडात कमी जास्त प्रमाणात तत्कालीन महिलांनी किंवा स्त्रीयांनी मोठे कार्य केलेले होते. त्याच प्रमाणे आपणास आधुनिक कालखंडातील शिवकाळ आणि पेशवे काळ या दोन्ही कालखंडात सुध्दा सामाजिक आर्थिक राजकीय क्षेत्रात कार्य केलेले आहे. त्या पैकी पेशवे कालीन स्त्रीयांच्या कार्याचा वस्तुस्थितीचा संक्षिप्त आढावा खालील प्रमाणे या शोधनिबंधात घेतला जानार आहे. तो खालिल प्रमाणे.

पेशवे कालखंड व राजकारणातील स्त्रीयांचे योगदान:-

इ.स. १७०७ ते १८१८ हा मराठ्यांच्या इतिहासात हा काळ पेशवाईचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो. कारण इ.स. १७०७ मध्ये मोगलबादशहा औरंगजेबाचे निधन झाले आणि मोगली राजवटीचा न्हास होऊन पेशवाईचा उदय झाला बाळाजी विश्वनाथ हे कोकणस्थ ब्राम्हण होते. शाहूच्या मर्जीने त्यांना पेशवाईची वस्त्रे प्राप्त झाली त्यामुळे त्याला पेशवाईचे संस्थापक असे म्हटले जाते इ.स. १७१३ मध्ये पेशवाई असतीत्वात आली आणि अनेक कर्तबगार पेशव्यांनी ज्याप्रमाणे आपले नाव इतिहासात अजरामर ठेवले तसेच पेशवे कालीन काही स्त्रीयांनी पण विविध क्षेत्रात काम करुण काही प्रमाणात परिवर्तन घडवून आणले होते. आशा स्त्रीयांच्या कार्याचा आढावा या शोधनिबंधात घेतला आहे.

राधाबाई पेशवे:-

पेशवे घराण्याचे किंवा पेशवाईचे संस्थापक म्हणून बाळाजी विश्वनाथ भट्ट यांचे नाव पूढे येते. बाळाजी विश्वनाथ हे १६८९ मध्ये कोकणातून घाटावर आले व नंतर १७१३ मध्ये त्यांना पेशवाईची वस्त्रे प्राप्त झाली तेव्हा राधाबाई कोकणातच होत्या परंतु त्यांच्या आंगी पतिचे गुण, पराक्रम राजकारण कूशलता या गोष्टी रुजलेल्या होत्या. त्यामुळे पेशवाईतील स्त्रीयांपैकी एक कर्तबगार स्त्री म्हणून राधाबाईचे नावलौकीक होते. त्यांना वेगवेगळ्या भाषेचे ज्ञान होते. त्यामुळे त्या सातत्याने पत्रव्यवहाराच्या माध्यमातून आपले मत पेशव्यांना कळवत असत. पेशवाईच्या वेगवेगळ्या वेळात आपली तरुणपिढी बिगडू नये. ती चैनी विलासी होऊ नये म्हणून त्या दक्षता घेत असत. आपल्या मुलांना वेगवेगळे शिक्षण मिळाले पाहिजे यासाठी त्या सतत प्रयत्न करत होत्या. या शिवाय त्यांना राजकारणाची जाण सुध्दा होती. त्यांनी राजकारण जाणून घेतले होते थोरले बाजीराव व चिमाजी आप्पा हि मंडळी काही कारणास्तव पुण्याबाहेर गेली आसेल तेव्हा त्या कारभार चालवत असत. या शिवाय कौटुंबिक जबाबदारी धार्मीक परंपरा या सर्वांचे त्या पाईक होत्या त्यांचे सल्ले किंवा मार्गदर्शन खूप महत्वाचे होते. त्यांनी आपल्या मुलांना पत्रांमध्ये केलेले उपदेश किंवा सल्ले फार महत्वाचे होते. त्यांनी घेतलेले निर्णय अतिशय धोरणात्मक होते बाळाजीचे गुलवती या स्त्री बरोबर आसलेले प्रेम समजले तेव्हा त्यांनी पेशवे कुलाची बदनामी होऊ नये म्हणून सवतीमत्सर बाजूला ठेवून गुलवतीचा मुलगा (लेकवले) त्यास भिकाजी शिंदे हे नाव देऊन पूणे शहारात त्यांनी शिंदे आळीची स्थापना केली. पूढे

बाळाजी विश्वनाथाच्या मृत्यू नंतर त्यांनी चिमाजी आप्पाच्या मदतीने राज्यकारभार पाहिला. त्या कूशाग्र आणि चौकस बुद्धीच्या होत्या. त्यांना जवळपास ७५ वर्षांचे आयुष्य लाभले होते. त्यांनी केलेल्या संस्कारामुळे पेशवा पहिला बाजीराव यांचे नाव जगातील ऐकमेव अपराजित सेनापतीत गनले गेले. राधाबाईंनी आपले पती आणि मुले यांना योग्य सल्ला आणि मार्गदर्शन केले त्यामुळे त्यांना आपली कर्तबगारी जगासमोर खंबीर पणे मांडता आली. त्यामुळे पेशवा नानासाहेबांनी आजी राधाबाईंची चांदी तुला केली. व तो सर्व पैसा राज्यातील वेगवेगळ्या देवस्थानांना दिला. यामुळे राधाबाई सतत समाधानी होत्या. आशी वरिल थोर कर्तबगार पेशवा स्त्री राधाबाई वयाच्या ७५ व्या वर्षी म्हणजे १९ एप्रील १७५३ रोजी त्यांचे निधन झाले.

नानासाहेबांची पहिली पत्नी गोपीकाबाई पेशवे :-

इ.स. १७३० मध्ये थोरले बाजीराव पेशवे यांचा मुलगा नाना साहेब आणि गोपीकाबाई यांचा विवाह झाला होता. विवाहा नंतर इतिहासातील नोंदींचा आधार घेऊन असे म्हटले जाते की, गोपिकाबाई या नानासाहेबाबरोबर मोहिमेवर जात असत या विषयीचे सर्व मार्गदर्शन त्यांना त्यांच्या आज्ञेसाठी राधाबाईने केले होते. या शिवाय वाचण लेखन सणसमारंभ इत्यादी विषयी त्या मार्गदर्शन करत आसत. त्यामुळे राधाबाईंच्या निधना नंतर पेशव्यांच्या घराण्यातील वडिलकीचा वारसा गोपीकाबाईंकडे जातो घरातील समजदार आणि जेष्ठ स्त्री म्हणून त्यांच्याकडे पाहिले जात असे. पहिले बाजीराव पेशव्यांचे निधन इ.स. १७४० मध्ये झाल्या नंतर छत्रपती शाहूने पेशवाईची वस्त्रे नानासाहेब पेशव्यांकडे दिली. तेव्हा पासून त्या नानासाहेबा सोबत राज्यकारभारात लक्ष घालत होत्या. त्यांच्याकडे सर्वगुण असल्यामुळे नानासाहेब यांच्याशी राज्यकारभारा विषयी चर्चा करत असत. त्यामुळे नानासाहेबांच्या गैरहजरीत त्या पूर्णे परगण्याचा कारभार पाहत आसत. त्यामुळे पेशवे दरबारातील सरदार मंडळीवर त्यांचा मोठा वचक होता. कारण त्यांचा स्वभाव हा अतिशय लहरी होता. या कर्तबगार मातेच्या पोटी ज्या पंचरत्नाचा जन्म झाला होता. त्यापैकी विश्वासराव, १७४२, माधवराव १७४५, यशवंतराव १७४७, मोरेश्वर १७५० नारायणराव १७५५ हि त्यांची पाच अपत्य होती.

गोपीकाबाई नानासाहेब सोबत एखादे वेंळी स्वारीवर गेल्या नव्हते तर नानासाहेब त्यांचे साथी काही मौल्यवान नजरणा पाठवत असत म्हणजे नानासाहेबांचे त्यांच्यावर खूप प्रेम होते. त्याचे एक उदाहरण असे आहे. गोपीकाबाईंना डोळ्याचा त्रास होत होता तो होऊ नये म्हणून राजगणावच्या गणपतीला नानासाहेब नवस बोलले व तो त्यांनी नंतर फेडला पण होता.

त्या नानासाहेबा समवेत असताना रघूनाथरावांची काळजी घेण्यास सांगत असत. त्यांना फारसे राजकारण समजले नाही पाहिजे हि भूमीका नानासाहेबांची होती. त्यामुळे त्यांना मोडीलीपीच्या ज्ञानापासून त्यांनी दूर ठेवले होते. पत्नी गोपीकाबाईंचा राजकारणातील हस्तक्षेप नानासाहेबांना मान्य नव्हता त्यामुळे पेशव्यांच्या घरातील वातावरण कलूषीत झाले होते त्या वातावरणाचा थोडा विसर पाडावा म्हणून पैठण येथील वाखरे सावकाराच्या मुलीशी २७ डिसेंबर १७६० मध्ये नानानी विवाह केला याचा गोपीकाबाईंना

मोठा धक्का बसला. नानांनी त्यांच्या दूसऱ्या पत्नीचे नाव राधाबाई असे ठेवले होते. या दरम्यानच्या काळात विश्वासराव व सदाशिवभाऊ पाणीपतच्या युद्धावर होते. त्यांची चिंता सातत्याने त्यांना सतावत होती. शेवटी निवडक सरदार आणि पेशवे परिवारासह नानासाहेब पाणीपताकडे निघाले परंतु त्यांच्या निघण्यास मोठा विलंब झालेला होता मराठ्यांच्या आणि पेशवे कुटुंबाच्या दुर्दैवाने भेलसा येथील मुक्कामीच पाणीपत वरिल मराठ्यांच्या पराभवाची बातमी त्यांना समजली तेव्हा आतिशय निराश आवस्थेत दोन मोती गळाले आणि सत्तावीस मोहरा हरवल्या असे उद्गार नानासाहेबांनी काढले होते चिल्लर खुर्दा यांचा तर विचार नाही. याने नानाची प्रकृती फार ढासळली होती. शेवटी भाऊ -भाऊ असा आक्रोश करत २३ जून १७६१ मध्ये नानांनी आपला प्राण सोडला त्यावेळी माधवराव आणि नारायणराव वयाने फार लहान होते त्यामुळे गोपीकाबाई सती गेल्या नाहीत. मात्र येसू ही खासेचाकरीन मात्र सती गेली त्यामुळे तिचा मुलगा बाबुसिंगचा विवाह गोपीकाबाईंनी दहा वर्षांनंतर लावला होता.

पेशवे रावटीला व पेशवे घराण्यातील कर्तबगार पुरुषांना व स्त्रीयांना योग्य मार्गदर्शन करणारी अत्यंत निर्भोड स्वभावाची स्त्री गोपीकाबाई हि मुलगा विश्वासराव, सदाशिवभाऊ व नानासाहेब पेशवे पती यांचे कालांतराने झालेले निधन यामुळे पार खचून गेल्या होत्या. त्यामुळे पेशवाईत कर्ता पुरुष शिल्लक राहिली नाही. त्यामुळे रघुनाथरावा पेशवाईची जबाबदारी घेऊन आता आपणच पेशवे होणार आहोत या कल्पनेत ते वावरू लागले परंतु जनमत हे त्यांच्या पाठीमागे नसल्या कारणाने २० जुलै १७६१ रोजी नानासाहेबांचे पूत्र माधवराव यांना पेशवाईची वस्त्रे बहाल केली परंतु कालांतराने गोपीकाबाईने राज्यकारभारात लक्ष घालू नये असे माधवरावांना वाटू लागले यावरून असे स्पष्ट होते की पेशवाईच्या राजकारणात कमी जास्त प्रमाणात स्त्रियांचा हस्तक्षेप होता.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. डॉ. कर्वे स्वामी, स्त्री विकासाच्या पाऊलखूणा, प्रतिमा प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे, ऑगस्ट २००३
२. नानिवडेकर मेघा, महाराष्ट्रातील स्त्री चळवळीचा मागोवा, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, २००६
३. डॉ. पाटील लिला, भारतीय स्त्री जीवन मेहता पब्लिकेशन पुणे, १९९०
४. शिरगावकर इरावती स्त्री जीवनातील स्थित्यंतर भारतीय इतिहास संकलन समिती मुंबई, १९९२
५. डॉ. व्हटकर ज्योती ज. मराठा व पेशवे कालखंडातील महाराष्ट्रातील कर्तबगार स्त्री दिलीपराज प्रकाशन, शनिवार पेठ पुणे, मार्च -२०१०

